

Тетяна Папакіна

Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925—1933)

Комісія дослідження історії Західної України (далі — Комісія Західної України) — одна з чотирьох комісій порайонного вивчення історії України, створених М. С. Грушевським у 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. в системі керованих ним історичних установ Всеукраїнської Академії наук. Спільними силами — академічного осередку й місцевими — вони мали досліджувати історію певного краю-регіону. Разом з тим Комісія Західної України мала особливий статус, що пояснювалось місцеперебуванням її членів та їхніми зв'язками з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка, тривалий час очолюваного М. С. Грушевським. Доробок Комісії — численні праці з історії західноукраїнського краю, бібліографічні огляди та реєстри. А найбільшим її досягненням був територіальний збірник, присвячений Галичині, Буковині, Холмщині й Закарпаттю, який, однак, не побачив світ з ідеологічних та політичних причин.

Історія окремих академічних установ України 20-х років ХХ ст., зокрема гуманітарного, передусім історичного, циклу, продовжує привертати увагу дослідників. Однак повної реконструкції загальної структури Всеукраїнської Академії наук названої доби все ще не здійснено і найголовніша перешкода на цьому шляху — недостатня кількість спеціальних досліджень, передусім з історії інституцій, керованих М. С. Грушевським.

Необхідність такого вивчення відчувалася давно, практично з часу їх створення. На засіданні з обстеження, якого вже вкотре зазнала Академія у травні 1931 р., один зі співробітників цих установ, В. Денисенко, пророче наголошував: «Мабуть, в майбутньому буде написано великотомну роботу з історії Академії наук, більше від тої роботи, що ми її з популярно-науковою метою ведемо в Академії, а буде описано всі етапи цієї боротьби в справах реорганізації Академії і там

якраз історичні установи посідатимуть надзвичайно почесне місце»¹.

Однією з таких маловідомих широкому загалу інституцій того часу є Комісія дослідження історії Західної України, що діяла при Історичній секції у складі Кафедри історії українського народу. Її доля дещо відмінна від долі її посестер — Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя, Комісії Лівобережної України і Слобожанщини, Комісії Полудневої (Степової) України.

Заснована роком пізніше — наприкінці 1925, тривалий час не маючи жодного штатного співробітника, згадана Комісія набула, можна сказати, особливого статусу. Праця її співробітників зосереджувалась у київському та львівському наукових осередках, а науковий центр знаходився у Львові і був сконцентрований навколо НТШ, за висловленням самого академіка, — «старішої, хоч і безпритульної, західно-української академії»². Головою Комісії був М. Грушевський, а співголовою — К. Студинський — тодішній голова НТШ. Навколо Комісії об'єдналися відомі учені — літературознавці, українознавці, громадські діячі — М. Возняк, Ф. Колесса, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Свенціцький, В. Шурат та багато інших галицьких діячів, здебільшого членів НТШ, які роками працювали під проводом М. Грушевського.

Пройшовши складний шлях становлення, розгорнувши широку дослідницьку діяльність, переживши тривалий період реорганізації академічних, зокрема гуманітарних, установ, утримавшись ще деякий час на хвилі «перебудовної лихоманки» 1929—1930-х рр., Комісія Західної України залишила в історії ВУАН значний слід. Її плідний доробок — видання «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України» — є цінним

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 2786, арк. 53.

² Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 180.

джерелом до вивчення історії західноукраїнського життя кінця ХІХ ст.³ До того ж, окремим виданням вийшла велика праця К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні 1862—1884»⁴. Комісія працювала й над складанням бібліографічного огляду літератури про Галичину, зокрема передвоєнної (1901—1915), для якої зусиллями акад. К. Студинського комплектувалася бібліотека історичних установ. Багато праць співробітників та членів Комісії були надруковані у виданнях Історичної секції. А найважливішим її здобутком був західноукраїнський збірник на зразок «Киева та його околиць», «Чернігова і Північного Лівобережжя» (вийшли у Державному видавництві в 1926 і 1928 рр.), якому, однак, побачити світ не судилось.

Ідея створення при ВУАН інституції для вивчення історії Західної України цілком і безперечно належить акад. М. Грушевському, який одразу ж по поверненні навесні 1924 р. в Україну в проекті створення Науково-дослідної кафедри історії України однією з її секцій бачив секцію з вивчення історії Західної України⁵. Проте в остаточному варіанті структури НДКІУ, затверженому постановою президії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР від 24 жовтня 1924 р. (як і в першому, від 8 липня 1924 р.) вона відсутня⁶.

Очевидно ці обставини сприяли прискоренню роботи зі створення при відновлюваній М. Грушевським Історичній секції серед уже заснованих комісій порайонного дослідження історії України й Комісії Західної України. Ці комісії, за його висловом, мали становити «асоціацію історичного районознавства України, що ставлять своїм завданням спільними силами — академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному»⁷. І хоча Науковий комітет НКО УСРР у своїй постанові від 19 серпня 1924 р. визнав за недоцільне створення цих комісій, Спільне зібрання ВУАН вирішило організувати їх коштом Академії

(протокол від 29 вересня 1924 р.)⁸. Проте серед цих установ Комісія дослідження історії Західної України ще не згадується.

Лише наприкінці 1925 р. Комісія одержала перших позаштатних співробітників — киян, залучивши до роботи і галицьких дослідників. Провівши необхідні організаційні заходи, вона розпочала здійснення своєї найголовнішої мети: «увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією — польською, румунською й чеською», щоб у спільній праці досліджувати історію соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель «по той бік кордону», «ув'язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість»⁹. Тому утворення Комісії Західної України було схвалене академічними колами і широкою громадськістю та місцевими дослідниками Волині, Галичини, Поділля, Буковини й Закарпаття.

Перші кроки в діяльності Комісії полегшувалися тим, що ще з часу заснування НТШ робота в ньому проводилася спільними силами дослідників Великої України й Західної України. Немаловажним був і той факт, що фундатори Комісії М. Грушевський та К. Студинський у різні роки очолювали це товариство. Тісна співпраця науковців ВУАН з НТШ налагодилася, як наголошує, спираючись на архівні джерела, львівський до-слідник Я. Федорук, і в зв'язку з необхідністю збирання матеріалів Археографічною комісією ВУАН, яку очолював М. Грушевський. Так, він цитує лист від 8 грудня 1925 р., що надійшов з ВУАН до Львова, із закликом «допомогти відновити й поповнити історичний матеріал ХVІІ віку ексцерптами із збірок Львівських, Краківських і Варшавських» і пише, що галицький історик В. Герасимчук залучився до такої праці дуже енергійно, ставши членом Комісії дослідження Західної України, а з 1927 р. — дійсним членом Археографічної комісії¹⁰.

Піднесення від утворення Комісії вилилось у таку інтенсивну працю, що їй могли позаздрити співробітники інших комісій. Вони, принаймні, працювали без тих перешкод, які довелось долати

³ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. — К., 1928. — 503 с.

⁴ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. — Харків, 1931. — Т. 1. — VIII, 608 с.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 6.

⁶ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930). — К., 1999. — С. 54, 56, 327.

⁷ ІР НБУВ, ф. X, спр. 1697, арк. 16.

⁸ Там само, ф. 1, спр. 26307, арк. 2.

⁹ Там само, ф. X, спр. 4620, арк. 2, спр. 4633, арк. 18.

¹⁰ Федорук Я. Зв'язки Василя Герасимчука з Археографічною комісією ВУАН // Матеріали ювіл. конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). — К., 1997. — С. 321.

співробітникам Комісії Західної України як з боку окупаційних урядів, чия державна політика була спрямована на поглиблення розриву між різними західноукраїнськими провінціями, так і всіляких перешкод у зносинах установ Радянської України із західноукраїнськими.

Початком у встановленні наукових зв'язків двох академій — ВУАН і НТШ — для подальшої спільної наукової роботи вчених Радянської України й Західної України за програмою роботи Комісії був приїзд зі Львова на ювілей М. Грушевського двох її членів — акад. К. Студинського і проф. І. Свенціцького. На широких прилюдних засіданнях вони виголосили доповіді, виступили зі звітами, де інформувалось про наукову діяльність учених Західної України.

Однією з дієвих форм роботи Комісії була організація прилюдних засідань з нагоди ювілеїв визначних діячів та різних знаменних подій, на яких проголошувались доповіді, що висвітлювали різні сторони західноукраїнського життя. Так, 1926 року ювілейні засідання з нагоди 10-ліття смерті І. Франка і 50-ліття виїзду в еміграцію М. Драгоманова, організовані силами київського академічного осередку і галицьких дослідників, дали перші координовані праці, розміщені в спеціальних випусках часопису «Україна», збірниках «За сто літ. Матеріали з громадської та літературної діяльності», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

З нагоди століття першої збірки українських пісень М. Максимовича у жовтні 1927 р. Історичною секцією за участі Комісії Західної України був скликаний Галицько-Український науковий з'їзд, на якому з доповідями виступили акад. К. Студинський («Зв'язки Галичини з Україною (1860—1873)»), акад. Ф. Колесса («Українська народна пісня на переломі XVII—XVIII ст.»), О. Макарушка («Початки українського письменства»), М. Лозинський («Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX і XX ст.»)¹¹.

У листопаді 1927 р. Комісія організувала прилюдне засідання на честь 40-літнього ювілею О. Кобилянської, «щоб тим самим задокументувати культурну єдність усіх земель, насильно розділених політичними кордонами»¹². Відбулося воно в залі Всенародної Бібліотеки України під головуванням М. Грушевського. Доповідачі О. Павлик, В. Костащук та С. Гаєвський зробили короткий історично-географічний огляд Буковини, показали розвиток її громадського й культурного життя, на тлі яких розвивалася літературна творчість ювілянтки, а також характеризували літературну діяльність письменниці.

¹¹ Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 187.

¹² Там само. — Кн. 6. — С. 205.

Намагаючись оживити зв'язки академічного осередку з західноукраїнським науковим світом, крім ювілейних засідань, Комісія використовувала й інші наукові нагоди. Зокрема, до участі в правописній конференції (відбулась у травні 1927 р. в Харкові) були запрошені голова НТШ акад. К. Студинський, директор Українського національного музею у Львові доктор І. Свенціцький та ректор Педагогічного інституту в Празі проф. В. Симович, які, скориставшись нагодою, зупинились у Києві і на засіданні Комісії Західної України виголосили цікаві доповіді про розвиток науки в Галичині за останній період та досягнення галицьких науковців у галузі філології, історії, а також математики, біології тощо (К. Студинський), про галицьке малярство XV—XVI ст., зокрема — головні течії в західноукраїнському малярстві та вплив на нього східнослов'янського й південнослов'янського мистецтва, західної готики і Ренесансу (І. Свенціцький), сучасний стан української культури на Буковині в умовах румунського окупаційного режиму (В. Симович).

Перші плоди своєї праці, як зазначалося вище, Комісія презентувала у вигляді I-го тому збірника «Матеріали для культурної й громадської історії Західної України», що містить листування І. Франка та М. Драгоманова у 1877—1895 рр. До видання (32 друк. арк., упоряд. акад. М. Возняк) увійшло 347 листів з колекції автографів НТШ та Українського національного музею у Львові, що характеризують взаємовідносини двох корифеїв української літератури кінця XIX ст. і розвиток західноукраїнського руху цієї доби. Збірник був повністю готовий до друку ще наприкінці 1925 р., але вийшов лише восени 1927 р. У часописі «Україна», зокрема його розділі «Хроніка», де періодично вміщувалися короткі звіти про діяльність історичних установ, автор статті про Комісію Західної України у 1927 р. (ймовірно, М. Грушевський) скаржить на труднощі, викликані недосконалістю друкарської техніки в Києві, мало пристосованою для академічних видань, погану роботу митниці, де залежуються вислані авторам коректури, тощо¹³. У зв'язку з цим багато матеріалів, підготовлених для видання, було опубліковано в інших академічних збірниках, зокрема виданнях Історичної секції (кореспонденція М. Драгоманова з В. Навроцьким, підготовлена до друку акад. К. Студинським, листування І. Франка з В. Левицьким і В. Доманицьким, підготовлені проф. М. Возняком, та М. Драгоманова з О. Кістяківським та ін.)¹⁴.

¹³ Там само. — Кн. 5. — С. 181.

¹⁴ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Га-

Попри все 1929 р. Комісія розпочала підготовку територіального збірника, присвяченого Галичині, Буковині, Холмщині й Закарпаттю. К. Студинський та І. Крип'якевич, які приїхали до Києва у квітні 1929 р. для вироблення плану видання, взяли на себе необхідну і дуже важливу для його здійснення місію — зносили з авторами й підготовку рукописів. Улітку 1930 р. між редакцією часопису «Україна» та Державним видавництвом України було підписано угоду, за якою автор (в особі М. Грушевського) передавав ДВУ виключне право видавати й перевидавати збірники, в т.ч. «Західна Україна». Увесь визначений у договорі матеріал автор зобов'язувався подати ДВУ не пізніше 1 серпня 1931 р.¹⁵

До збірника мали ввійти розвідки понад 20 авторів (Я. Гординський, І. Дужий, В. Карпович, М. Кордуба, Т. Коструба, І. Крип'якевич, С. Любарський, Я. Пастернак, Ю. Полянський, О. Попович, І. Раковський, В. Січинський, І. Свенціцький та ін.) з антропології Галичини, давньої та новішої історії окремих західноукраїнських земель, археології, топографії, архітектури, культури тощо¹⁶. Наприкінці 1930 р., за звідомленнями про діяльність Історичної секції ВУАН та пов'язаних з нею історичних установ за 1929—1930 рр., збірник був готовий до друку¹⁷.

Надзвичайно важливою ділянкою роботи Комісії було складання бібліографії про Галичину, зокрема її економічне, соціальне, культурне життя. Скласти її доручено було співробітникові Комісії В. Дорошенку. Сюди, насамперед, мала ввійти довоєнна література (1901—1915). Крім того, І. Крип'якевич складав бібліографію Холмщини.

Робота Комісії ускладнювалась тим, що в Києві, зокрема у ВБУ, було обмаль літератури про Західну Україну. За час існування Комісія завдяки К. Студинському придбала цінну збірку галицької преси («Діло», «Свобода», «Руслан», «Галичанин», «Слово», «Буковина», «Вперед», «Світ», «Правда» тощо), якою комплектувалася бібліотека Історичної секції.

Бібліографічна робота зацікавила галицьких дослідників, які прилучилися до складання бібліографічних оглядів і реєстрів для часопису «Україна». Нагадаємо, що це видання містило окре-

мий розділ про досягнення української науки — «Бібліографічний огляд». З ініціативи М. Грушевського восени 1928 р. в редакції «України» відбулися наради співробітників часопису з питань поширення відділу. На першій з них — 5 жовтня — йшлося про створення розділу «Бібліографічний реєстр», де б уміщувалися бібліографічні переліки всіх праць з українознавства, надрукованих українською мовою в поточному році — наукових, науково-популярних та популярних. На наступній нараді обговорювалося питання про те, як залучити до складання реєстрів зарубіжних видань співробітників з-за кордону. До цієї праці зголосився І. Крип'якевич, який виготовив реєстр праць, що вийшли в Галичині у першій половині 1928 р. Крім того, як зазначається в звіті Комісії за 1932 р., її співробітники працювали над картотекою з літератури про Західну Україну і виготовили 1000 карток¹⁸.

На жаль, здійснити всі свої задуми Комісії, як зрештою, й іншим історичним установам М. Грушевського, не вдалося. Зокрема не відомо, чи вийшли в світ ті цінні бібліографічні переліки, про які згадувалось вище. Досі у фондах НБУВ та інших книгосховищах не знайдено жодного з них. Проте документи фонду Х, зокрема про зміст західноукраїнського збірника, містять відомості, що бібліографія Холмщини, складена І. Крип'якевичем, мала ввійти до цього видання. Ймовірно, що бібліографія про Галичину, над якою працював В. Дорошенко, стала складовою частиною «Бібліографічного реєстру», вміщеного в часописі «Україна».

Листопадово-груднева (1929 р.) сесія Історично-філологічного відділу ВУАН поклала початок реорганізації установ історичного циклу та подальшій їх ліквідації за рішенням березневої (1930 р.) сесії поширеної президії Відділу, зокрема й комісії порайонного дослідження історії України. Комісію Західної України було віднесено до відання безпосередньо президії Відділу. З 1931 р. почався перехід на нові позиції, що відповідали б потребам соціалістичної перебудови народного господарства — впровадження у науководослідну роботу плановості, методологічне переозброєння співробітників. На прилюдному засіданні 14 березня 1932 р. Комісія постановила переглянути свій склад, поповнивши його «новими пролетарськими силами», в науковій роботі звернути увагу на тематику з сучасного революційного руху на Західній Україні¹⁹. Наслідком цієї постанови було включення до тематичних планів, крім культурно-історичних тем, і методологічних. Відбулися й значні кадрові зміни. На засіданні

личині // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. — К., 1927. — Кн. 1. — С. 83—153; Возняк М. Із зносин М.П. Драгоманова з Галичиною // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 137—155; Його ж. Листи І. Франка до В. Левицького // Там само. — 1927. — Кн. 5. — С. 99 — 105; Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко / Там само. — Кн. 4. — С. 151—155.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 15215, арк. 1.

¹⁶ Там само, спр. 31586, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 1686, арк. 16.

¹⁸ Там само, спр. 4634, арк. 1.

¹⁹ Там само, спр. 4633, арк. 2.

2 квітня було переглянуто склад Комісії і виключено «як ідеологічно ворожих пролетарській науці» її членів — В. Герасимчука, І. Крип'якевича, В. Дорошенка, М. Мочульського, Ю. Сіцинського, Р. Роздольського. Натомість обрано нових. Як зазначалось у звіті комісії від 4 жовтня 1933 р., «на початку 1931 р. всі старі наукові співробітники зі складу Комісії вибули, а на їх місце прийшли нові наукові сили» — М. Козоріс (з січня 1931), С. Ткачівський та М. Корнілович (з жовтня 1931), Лемешко (з листопада 1931), а згодом — М. Ірчан та І. Ткачук (з квітня 1932)²⁰. Після арешту в березні 1931 р. Ф. Савченка керівником Комісії було обрано М. Козоріса. Обов'язки секретаря виконував О. Павлик (у Комісії — з 1930 р.), С. Ткачівський вів бібліотечну справу. Таким чином, зі старого складу залишились академіки К. Студинський, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, яких було позбавлено звань членів ВУАН у 1933 р., і М. Кордуба (В. Косташук у 1932 р. помер).

До тематики на 1932 р. увійшли зовсім нові проблеми: вивчення політичного та економічного життя Західної України за доби імперіалізму, зокрема теми про розвиток робітничого руху, діяльність сучасних українських дрібнобуржуазних та буржуазних партій, міжнародні відносини. У 1933 р. перевагу було віддано тематиці з класової боротьби та сучасного революційного руху на Західній Україні²¹.

Але брак необхідної літератури продовжував відчуватися. Робота з матеріалами, що знаходилися в книгосховищах та архівах Харкова і Москви, вимагала відряджень, на які в Комісії не вистачало коштів. В одному зі звітів О. Павлик констатує сумний факт: «Ні бібліотека ВУАН, ні ВБУ не виписують тої літератури, яка виходить за кордоном про Західну Україну як на українській мові, так і на інших європейських мовах. Ця література буржуазна, але вона для наукової роботи потрібна, в них можна знайти матеріали, яких у нашому Союзі зовсім їх немає. Для нашої Комісії потрібна конче вся література, що виходить на Західній Україні, як монографії, так журнали і газети, бо без них не можна правильно висвітлювати класову боротьбу, яка там ведеться, а особливо не можна урахувати сил західноукраїнського пролетаріату. Розуміється, що найкраще було б поїхати до Львова, Варшави та Відня, але коли це зараз неможливо, то принайменше треба мати ту літературу і пресу, яка там виходить»²².

Тому заявлену «актуалізовану» тематику но-

вих досліджень, не підкріплену джерельним матеріалом, довелося замінити на іншу. Так, наприклад, замість монографії «Сучасні українські буржуазні партії на Західній Україні», яку мав підготувати О. Павлик, розроблялась інша тема — «Робітництво на Західній Україні за доби імперіалізму». З тієї ж причини не виконано й колективну тему «Революція в Галичині 1918 р.» (М. Козоріс, О. Павлик, С. Ткачівський).

Комісія продовжувала працювати попри надзвичайно складні умови. У 1932 р. вона організувала 11 прилюдних засідань, на яких було прочитано 12 доповідей з нової тематики, зокрема: «Панський терор на Західній Україні» (М. Козоріс), «Робітництво Західної України за доби імперіалізму» (О. Павлик), «Бібліографія Західної України» (М. Козоріс), «Україна в міжнародних відносинах від початку імперіалістичної війни» (М. Лозинський), «Земельні відносини на Західній Україні на поч. ХХ в.» (М. Козоріс), «Селянські розрухи в Галичині» (Г. Політур)²³. Поданий вище перелік дає можливість порівняти попередню тематику праць Комісії з тематикою перебудовного періоду. Загалом за час її діяльності було прочитано понад 80 наукових доповідей з різноманітних тем з історії західноукраїнських земель.

Ув'язуючи свою роботу з потребами соціалістичної перебудови народного господарства, члени Комісії прочитали понад 100 лекцій про Західну Україну в робітничих колективах Києва та інших міст.

Однак спроби співробітників і членів Комісії, як і інших установ Академії, пристосувати свою роботу до потреб соціалістичного будівництва країни, виявились марними. Ніщо не змогло врятувати Комісію від неминучої ліквідації.

Цей процес був тривалим. Спочатку згідно з постановою Президії Академії від 19 лютого 1932 р. Комісію разом з іншими установами Історичного циклу було «усуспільнено»²⁴. Фактично ліквідована, Комісія продовжувала діяти у першій половині 1933 р., про що свідчить звіт про роботу Історичного циклу за рік²⁵. У постанові Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р. про затвердження нової академічної структури вона вже не згадується. Цю дату можна, на нашу думку, вважати фінальною точкою в недовгому, але насиченому науковому житті Комісії дослідження історії Західної України.

²⁰ Там само, арк. 2, 3.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 949, арк. 121.

²² ІР НБУВ, спр. 1685, арк. 6.

²⁰ Там само, спр. 4632, арк. 17; спр. 4634, арк. 3.

²¹ Там само, спр. 4682, арк. 1.

²² Там само, спр. 4634, арк. 2.